

УДК 303.1:001(477) «18/19»

В.В. Шевченко
(м. Київ)

ДЕРЖАВА І ГРОМАДСЬКІСТЬ У РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ: ДОСВІД МИНУЛОГО

У розвідці висвітлюються деякі аспекти впливу держави та окремих представників суспільства на формування наукових кадрів, зокрема, на їх підготовку та матеріальне забезпечення, а також підтримку у реалізації наукових проектів.

В статье рассматриваются некоторые аспекты влияния государства и отдельных граждан на формирование научных кадров, в частности, на их подготовку и материальное обеспечение, а также поддержку в реализации научных проектов.

In the article some aspects of influence of the state and separate citizens are examined on forming of brain-powers, in particular, on their preparation and financial providing, and also support in realization of scientific projects.

Розбудова повноцінної країни у ХХІ столітті неможлива без актуалізації одного з найважливіших питань, а саме функціонування вітчизняної науки та перетворення її на ефективний чинник самостійного соціально-економічного розвитку. У таких умовах аналіз соціальних аспектів розвитку вітчизняного наукового потенціалу набуває важливого значення.

На теперішній час Україні вдалося зберегти сформований раніше кадровий склад і наукові школи. Однак престиж дослідницької діяльності невпинно зменшується, як залишається низьким і соціальний захист науковців. У зв'язку з цим вітчизняній владі та українському соціуму корисним було б врахування історичного досвіду, зокрема Російської імперії, розвитку й підтримки наукового потенціалу країни.

Оскільки такий досвід є багатоаспектним, охопити його повністю в межах однієї розвідки не видається можливим. Тому ми зупинимося лише на двох – впливу держави на підготовку та матеріальне забезпечення наукових кадрів і ролі громадськості у розвитку науки.

Не можна сказати, що означене питання зовсім не висвітлювалося в історіографії. Воно розглядалося вітчизняними та зарубіжними вченими різних галузей (істориками, педагогами, юристами) переважно в контексті вивчення історії вищої школи, зокрема, функціонування університетів. Серед сучасних досліджень варто назвати праці Е.А.Писарєвої, Г.В.Додонової, І.С.Даценко, О.М.Микитюка, В.Б.Молчанова, Н.А.Новічкової, Г.В.Кукушкіної, В.М.Коровіна, А.В.Шипілова¹ та інших. Однак спеціально це питання не студіювалося. Тому саме його висвітленню і присвячена ця стаття.

У Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. університети були не лише навчальними закладами, а й основними центрами науки. За словами К.Тимірязєва саме вони стали «показниками руху науки в державі, центрами, до яких тягнулися нові сили і завдяки яким наука приходила в дійсний тісний зв'язок із суспільством»². Уже в перших

університетських статутах зазначалося, що професори складають т. зв. «учений стан», а їх основне завдання полягає в тому, щоб не тільки викладати курси, але й здійснювати наукові пошуки, поєднуючи теорію з практикою³. За таких умов функціонування університетів цілком логічним є те, що вони ж були ядром науково-атестаційної системи. Ми не будемо зупинятися на її характеристиці, оскільки це досить детально зробили інші дослідники⁴. Зауважимо лише, що сформована в Російській імперії система підготовки й атестації науково-педагогічних працівників дещо відрізнялася від аналогічних європейських. Вона передбачала більш високі вимоги до здобувачів наукових ступенів і вчених звань, що у цілому позитивно позначилося на фаховому рівні наукової інтелігенції.

Невід'ємною частиною політики формування наукових і педагогічних кадрів для вищої школи була її соціальна складова. В університетських статутах чітко окреслювалося матеріальне утримання професорсько-викладацького складу, його привілеї, умови пенсійного забезпечення тощо. У сучасній науковій літературі простежуються дві позиції щодо соціального статусу означеної категорії населення. Одні дослідники наголошують на досить високому життєвому рівні представників науково-освітнянських кіл та їх значній соціальній захищеності⁵. Інші ж мають зовсім протилежну думку, й стверджують, що матеріальне забезпечення останніх було незадовільним⁶.

Повністю поділяючи позицію першої групи вчених, дозволимо собі зупинитися на основних показниках, які підтверджують її правильність. По-перше, соціальний статус наукових працівників. У Російській імперії науково-педагогічна діяльність вважалася державною службою, й здобуття певного вченого ступеня надавало право на отримання відповідного чину та включення до табельно-станової ієрархії. При цьому остання співвідносилася з університетськими викладацькими посадами. Так, на початку XIX ст. професорська посада прирівнювалася до XI класу й надавала її власнику особисте дворянство⁷. У 1804 р. посаду ординарного професора було віднесено до VII класу⁸. У зв'язку з цим, він отримував чин надвірного радника і спадкове дворянство. Екстраординарні професори й ад'юнкти ставали колезькими радниками і теж отримували спадкове дворянство. Згідно зі статутом університетів 1863 р. професори, доценти, прозектори та їхні помічники, а також лектори, астрономи-спостерігачі, бібліотекар, помічник ректора й лаборанти отримували підвищення на два чини відносно присвоєного їх посадам класу. Тим, хто здобув вчений ступінь і вступив на цивільну службу надавалися такі класи: докторам – VIII, магістрам – IX, а кандидатам – X. Особи зі ступенями – вихідці з податного стану – отримували право користуватися правами особистого або спадкового почесного громадянства⁹.

Вище викладене показує, що «учена верства» мала в державі достатньо високий соціальний статус. Це підтверджується і значними пільгами, які надавалися її представникам. Окрім привілеїв, гарантованих правами дворянства та почесного громадянства, науковці (як іноземці, так і російські піддані) могли безмитно й без усяких обмежень привозити із-за кордону різні навчальні посібники: книги, інструменти, карти тощо. Професори та ад'юнкти забезпечувалися казенним житлом, якщо не мали власного. У випадку неможливості надання такого житла, їм щорічно виплачувалися т. зв. «квартирні гроші» у розмірі 500 і 200 руб. відповідно. Окрім того, житло професорів (власне чи наймане) звільнялося від постою та сплати квартирної збору¹⁰.

Другим показником соціального статусу науково-педагогічних кадрів та їх життєвого рівня є заробітна плата. Найбільш детально й об'єктивно це питання було висвітлено у розвідках сучасних дослідників, зокрема, російського культуролога А.Шипілова та українського історика В.Молчанова¹¹. Обидва вчені на основі детального аналізу законодавчих актів Російської імперії та статистичних даних переконливо доводять, що грошове утримання, а відповідно й життєвий рівень працівників науково-освітньої сфери як у Російській імперії в цілому, так і в українських губерніях у XIX – на початку XX ст. були досить високими. Основні показники їхнього життєвого рівня в десятки разів перевищували відповідні характеристики найманих працівників, селян та міщан, а подекуди й військових¹². Так, якщо прослідкувати динаміку заробітної плати університетських професорів і порівняти її з заробітною платою інших категорій населення (не беручи до уваги підприємницькі кола та дворянство) в контексті купівельної спроможності, то можна побачити наступне. За університетськими статутами 1804 р. професори Московського, Харківського та Казанського університетів отримували заробітної плати по 2000 руб. асигнаціями на рік¹³, що в середньому становить 5 руб. 48 коп. на день. При цьому обсяг педагогічного навантаження не визначався взагалі. У той же час у м. Києві в 1789–1802 рр. вартість поденної праці становила від 25 до 45 коп.¹⁴ Якщо ж взяти максимальну денну платню київського робітника і порівняти її з відповідною оплатою праці харківського професора, то виходить, що остання перевищує попередню практично в 12 разів.

За часів правління Миколи I обов'язки професорсько-викладацького складу університетів були розширені. Зокрема, встановлювався обов'язковий мінімум викладацької діяльності – 8 годин на тиждень. Однак збільшення навантаження компенсувалося підвищенням оплати праці та наданням різних пільг. За штатом 1835 р. ординарний професор столичного університету отримував 5000 руб. на рік, а в провінційних університетах відповідний оклад був на 1000 руб. меншим¹⁵. Наприклад, професор київського університету отримував приблизно 333 руб. на місяць¹⁶. І якщо найманому сільськогосподарському працівникові платили за рік 10–17 руб., то виходить, що заробітна плата професора на території українських губерній у той період перевищувала більш ніж у 20 разів заробіток останнього¹⁷.

У подальшому розрив між заробітною платою професорів й індустріальних робітників поступово почав зменшуватися. За штатом 1863 р. ординарний професор університету отримував жалування разом із доплатами 3000 руб. на рік, тобто 250 руб. на місяць. Кваліфіковані ж столичні робітники заробляли 15–20 руб. на місяць. За університетським статутом 1884 р. штатне утримання професорсько-викладацького складу залишилося незмінним, а лише було запроваджено додаткову гонорарну систему оплати по 1 руб. за тижневу годину. На практиці її розмір не перевищував 300 руб. на рік, хоча були й винятки. У той же час обсяг середньорічного заробітку робітників по всій імперії на 1890 р. становив 187 руб. 60 коп.¹⁸

У цілому, за даними А.Шипілова, заробітна плата професора у XIX – на початку XX ст. була завжди більшою, ніж у робітника: в 1804 р. – в середньому в 25, 1835 р. – 45, 1863 р. – 15, 1890 р. – 18, 1912 р. – 17 разів. А це означає, що інтелектуальна праця цінувалася значно вище за фізичну¹⁹. Варто також зауважити, що протягом усього цього періоду оплата праці академічних науковців практично не відрізнялася від вина-

городи професорів. І це ще раз підтверджує, що влада розглядала університети не лише як освітні заклади, а й як центри розвитку науки та підготовки для неї кваліфікованих фахівців.

Окремої уваги заслуговує ще одна складова соціального статусу науково-педагогічних працівників – пенсійне забезпечення. Його основні положення детально викладені в установчих грамотах університетів 1804 р. й університетському статуті 1835 р. У другій половині XIX – на початку XX ст. правові норми щодо пенсійного забезпечення майже не змінювалися.

Професори й ад'юнкти за 25 років бездоганної служби отримували звання «заслужених» і при бажанні могли звільнитися з роботи. При цьому їхня заробітна плата перетворювалася на пенсійне утримання у повному обсязі. Якщо університетський викладач був змушений звільнитися за станом здоров'я (невиліковна хвороба, через яку він не міг виконувати своїх професійних обов'язків), йому довічно виплачувалася пенсія в обсязі 1/2 заробітної плати. З 1835 р. таке правило стосувалося лише тих викладачів, які пропрацювали 10 років. Якщо останні звільнялися через хворобу, маючи 15 років стажу, їм виплачували 3/4 заробітної плати, а якщо стаж досягав 20 років – пенсійні виплати здійснювалися у розмірі посадового окладу. У разі смерті пенсіонера, його родина залишалася на державному забезпеченні. Так, вдови професорів, ад'юнктів і лекторів та їх малолітні діти мали право на отримання одноразової допомоги в обсязі річного жалування померлого, або, крім цього, ще й пенсію. З 1811 р. такі виплати здійснювалися кожному члену родини (мова йде про вдову й дітей) окремо. Право на отримання пенсії визначалося наступним чином. Якщо покійний пропрацював від 5 до 15 років, то окрім одноразових виплат, вдові та дітям призначалася пенсія в розмірі 1/5 його окладу, якщо 15 (з 1835 р. – 20) років – 1/4 останнього. Коли помирав викладач, який пропрацював менше 5 років, його сім'я отримувала тільки одноразову допомогу. Виплата пенсій припинялася, якщо звільнений хворий виходив на службу, вдова укладе новий шлюб, а також дітям, «коли останньому з них виповниться 21 рік або, коли до його досягнення доньки вийдуть заміж, а сини вступлять на службу»²⁰.

Відповідно до університетських статутів 1863 і 1884 р. професори та інші викладачі, звільнені у зв'язку з виходом на пенсію, отримали право користуватися університетськими бібліотеками, лабораторіями, музеями тощо, та читати лекції²¹.

Більшість з вище перелічених показників соціального забезпечення науково-викладацьких кадрів були закріплені за ними ще на початку XIX ст. Така ситуація пояснювалася необхідністю формування в Російській імперії свого власного наукового і педагогічного потенціалу. Проте брак таких кадрів постійно відчувався протягом усього століття. Тому державна влада намагалася своїми заходами зберегти високий статус науково-педагогічних працівників у тогочасному суспільстві й таким чином залучити до цієї когорти талановиту молодь.

Незважаючи на те, що царський уряд витрачав чималі суми на підготовку та утримання наукової й педагогічної інтелігенції, фінансування вищої школи, а також науково-дослідних установ і організацій не задовольняло існуючих потреб. Гострий дефіцит коштів відчувався протягом усього XIX ст. За такого стану речей на допомогу державі прийшла громадськість, зокрема, широке коло представників підприємниць-

кого прошарку. Види їхнього сприяння поступу науки були різноманітними, хоча й здійснювалися переважно у фінансовій формі. Заможні верстви населення охоче жертвували свої гроші на підтримку університетів й технічних вищих навчальних закладів. Досить часто останні створювалися і функціонували саме завдяки їхнім організаційним і матеріальним зусиллям. Так, значні суми від меценатів отримував Харківський університет, який і було засновано на пожертви місцевого дворянства та купецтва. Чимало коштів багаті земляки надали на заснування стипендій для студентів, які в ньому навчалися й виявляли здібності до наук. Для прикладу, у 1880 і 1889 рр. Харківський земельний банк пожертвував університету по 10 тис руб. на заснування премій для студентів за кращі наукові роботи з економіки. На 1913 р. сума стипендіального капіталу від цієї установи становила вже 42800 руб.²² Один із найвідоміших українських меценатів П.І.Харитоненко виплачував іменні стипендії кільком обдарованим студентам-сумчанам, які навчалися в Московському, Київському та Харківському університетах. А його батько надав 2000 крб. директору Археологічного інституту Н.В.Калачову для здійснення опису історичного архіву, що знаходився при Харківському історико-філологічному товаристві²³. Харківський університет постійно отримував підтримку з боку приватних осіб і в оснащенні його лабораторій, кабінетів тощо. Так, завдяки пожертві А.Н.Едельберга (6000 крб.) і наданню певної суми Радою університету, з'явилася можливість придбати для астрономічної обсерваторії меридіанний круг за оптичною силою більшою, ніж у Пулкові. В 1892 р. на пожертви того ж добродія і кошти від міста, була обладнана обертова вежа для переносних інструментів²⁴.

Не залишався поза увагою меценатів і Київський університет. На пожертви Л.І.Бродського та баронів Штейнгелів, наприклад, у 1890-ті рр. було значно розширено університетські клініки – побудовано акушерське та засновано гідропатичне відділення.

Своїм існуванням завдячує прогресивній громадськості й Київський політехнічний інститут – навчальний заклад, у стінах якого зросла ціла плеяда вчених, які зробили видатний внесок у розвиток як вітчизняної, так і світової науки і техніки ХХ ст.

Питання про створення технічного навчального закладу в південно-західному регіоні Російської імперії наприкінці ХІХ ст. виникло не спонтанно. Потреба у його відкритті полягала у гострій необхідності підготовки вітчизняних фахівців для різних галузей промисловості. У цьому, насамперед, були зацікавлені промисловці. В 1880 р. Київське біржове товариство та представники власників цукрових заводів відкрили підписку на організацію в Києві середнього технічного закладу. В результаті цієї першої фінансової акції на користь навчального закладу було отримано 20800 руб. Пізніше біржове товариство на ті самі цілі пожертвувало 20500 руб. У 1888 р. цей фонд поповнився ще 300 руб., переданими художником І.К.Айвазовським. До 1896 р. фонд становив 72000 руб. Саме на нього звернув свою увагу С.Ю.Вітте, висуваючи ідею створення вищого технічного навчального закладу в Києві. Після прийняття офіційного рішення про заснування у місті такого закладу, вищезгаданий фонд став активно поповнюватися. Значну фінансову допомогу справі організації КПП надали українські підприємці М.А.Терещенко та Л.І.Бродський, приватні внески яких становили 150000 та 100000 руб. відповідно²⁵.

Якщо вищі навчальні заклади фінансувалися державою, хоч і недостатньо, то функціонування наукових товариств і науково-дослідних установ здійснювалося практично завдяки матеріальній підтримці громадськості. В 1907 р. за сприяння Харківського медичного товариства в місті був організований перший в країні травматологічний науково-дослідний заклад (нині – НДІ ортопедії й травматології ім. М.І.Ситенка). 1901 р. там же за ініціативою відомого вченого Д.І.Менделєєва створено першу в Україні перевірну палату, яка стала базою Української Головної палати мір та ваги (тепер – НДІ метрології). В 1909 р Харківське сільськогосподарське товариство організувало селекційну станцію (зараз – НДІ рослинництва, селекції та генетики ім. В.Я.Юр'єва)²⁶. І таких прикладів можна навести чимало.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у всьому світі й у Російській імперії, зокрема, швидкими темпами розвивалася нова наука – мікробіологія, значний внесок до якої зробили й українські вчені. Інтерес та увага до цієї галузі з боку суспільства пояснювалися її важливим практичним значенням, оскільки населення потерпало від різних інфекційних захворювань та епідемій. Від пошестей гинуло і багато тварин, а через це, відповідно, зазнавали значних збитків ті, хто вирощував їх на продаж. Тому громадськість активно підтримала створення у найбільших містах бактеріологічних станцій. Перша з них не лише в українських губерніях, а й у Російській імперії та друга у світі була заснована в Одесі в 1886 р. Її очолив І.І.Мечников, а згодом – Н.Ф.Гамалія. Станція відіграла важливу роль у застосуванні пастерівських вакцин проти сказу й боротьбі з інфекційними хворобами. Проте одразу після прийняття рішення про її створення постало питання про фінансування відрядження до Парижа одеського фахівця, який би перейняв досвід лабораторії Л.Пастера – світового авторитету у галузі бактеріології. Проблема вирішив невідомий меценат, який пожертвував на відрядження 1000 руб. Міська ж управа виділила кошти на утримання станції на перше півріччя. Про починання одеситів дізналися в Херсонському й Таврійському земствах. З огляду на величезні втрати від постійних епізоотій чуми великої рогатої худоби, сибірки, овечої віспи земці заявили про свою готовність взяти участь у майбутніх витратах²⁷.

Другою у Російській імперії була відкрита в 1887 р. бактеріологічна станція Харківського медичного товариства з Пастерівським інститутом. У 1894 р. було створено відділення станції – інститут лікувальних сироваток і вакцин. Потім на цій базі створено Бактеріологічний інститут (нині – НДІ мікробіології і імунології ім. І.І.Мечникова), діяльність якого пов'язана з іменами Л.С.Ценковського, В.К.Високовича, В.І.Недригайлова та І.І.Мечникова. Інститут, що інтенсивно працював над проблемами імунології та епідеміології, розсилав бактеріологічні препарати по всіх губерніях імперії, не мав державної підтримки й існував на громадські кошти²⁸.

21 жовтня 1896 р. в урочищі Протасів Яр було відкрито Київський бактеріологічний інститут (тепер Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В.Громушевського). Він розміщувався у спеціально споруджених за гроші голови Товариства боротьби з заразними хворобами Л.І.Бродського будівлях – триповерховому головному корпусі, лабораторіях й інших приміщеннях. Також при ньому була стайня на 35 коней. Наступного року представник іншої відомої родини підприємців і меценатів О.М.Терещенко побудував власним коштом корпус на 30 ліжок для приїжджих пацієнтів. Принагідно треба зауважити, що останній прославився благодійною діяльністю,

спрямованою на допомогу студентам. У його будинку часто збиралися представники громадськості, зацікавлені у створенні наукового потенціалу суспільства. Завдяки їх матеріальній підтримці багатьом обдарованим студентам із малозабезпечених сімей вдалося не лише закінчити повний курс навчання у вищих закладах освіти, а й у подальшому займатися науковими пошуками²⁹.

Головними напрямками функціонування новоствореного інституту були: розробка нових засобів лікування та профілактики; наукова розробка найбільш важливих питань інфекційної патології; виготовлення сироваток і вакцин; підготовка лікарів-мікробіологів. За перший десяток років його існування було налагоджено випуск цілої низки профілактичних препаратів: протидифтерійної, протименингококової, протистрептококової, протиправцевої сироваток; вакцин – проти віспи, холери, черевного тифу, сибірки, пастерівської вакцини проти сказу³⁰.

Проте не завжди такі необхідні суспільству наукові дослідження українських бактеріологів знаходили фінансову підтримку з боку влади чи приватних осіб. Наведемо лише один приклад. Як уже зазначалося вище, сільське господарство українських земель, особливо південних, потерпало від численних епізоотій, зокрема сибірки. Від неї гинули отари овець та інша худоба. Підприємці, які займалися їх вирощуванням, зазнавали величезних збитків. Допомогти ж їм тодішня ветеринарія була не в змозі.

Ідею вакцинації сільськогосподарських тварин проти сибірки впродовж не одного року намагався реалізувати харківський епідеміолог Л.Ценковський. Він був уже на правильному шляху, на заключному етапі потрібна була лише певна фінансова підтримка. Однак з допомогою ніхто не поспішав. У результаті українського лікаря випередив Л.Пастер, який забезпечив собі пріоритет у боротьбі з цією хворобою.

Про труднощі, які виникли у Л.Ценковського під час розробки власної, вітчизняної вакцини проти сибірки, він розповів у своєму листі до І.Мечникова від 22 лютого 1886 р. Вчений писав: «...Три роки я працював у поті чола над вакцинацією сибірської виразки без належної підтримки. Нині ніби починають ворухитися у Департаменті державного майна. Мене запитали, скільки коштуватиме облаштування лабораторії. Завтра я підправляю кошторис, але навряд чи з цього щось вийде. А поки що б'юся над тим, щоб розробити більш досконалий спосіб отримання вакцин – ті, що є, міцніють із часом, і доводиться щоразу шляхом безкінечних проб на тваринах добувати нові... Мабуть, доведеться мені зайнятися й чумою. Добре було б нам об'єднатися – одному навряд чи щось вдасться. Але про це говорити ще рано, поки не з'ясується, чи виділять кошти на облаштування лабораторії. Отож я поки що все залишив заради цієї проклятої сибірської виразки. Щиро Ваш шануючий і відданий Л.Ценковський»³¹.

Такі випадки не були одиничними. Подібні труднощі переживали й фахівці Одеської бактеріологічної станції. Вони мали вакцину від Пастера, але її потрібно було випробувати на українських вівцях. Щоб отримати переконливі результати ефективності чи хоча б безпечності вакцини, необхідно було мати принаймні сотні тварин для експериментальної вакцинації. Звичайно коштів, виділених владою й земством не вистачало. На допомогу знову прийшли представники заможних верств населення. Дізнавшись про корисну справу, за яку взялися на Одеській бакстанції, та про їх труднощі, херсонський поміщик Фальц-Фейн пожертвував 400 овець із своїх отар. Ті тварини дуже згодились бактеріологам для отримання більш ефективної вакцини проти сибірки³².

Звісно, приватні особи підтримували не лише мікробіологів. Вони відгукувалися й на прохання про допомогу у здійсненні досліджень і в інших галузях науки. Так, у березні 1913 р. директор Санкт-Петербурзького зоологічного музею Імператорської академії наук М.В. Насонов звернувся з клопотанням до барона В.А. Маса, який виконував на той час обов'язки віце-командора Чорноморського яхт-клубу, про сприяння у поповненні колекції музею зразками тварин північно-західної частини Чорного моря. У відповідь на це прохання барон повідомив, що за браком часу він не може особисто зайнятися означеним збиранням, однак люб'язно надає у розпорядження Академії свою яхту «Надир» у повному спорядженні для здійснення необхідної експедиції. Така пропозиція була прийнята керівництвом музею і вже наприкінці квітня того ж року судно вирушило у першу наукову експедицію, яку очолив зоолог О.І. Александров³³.

Інколи заможні люди надавали фінансову допомогу конкретним молодим особам, які мали бажання поглиблювати свої знання й займатися наукою. Наприклад, одеський банкір барон А.Є. Мас, дізнавшись про те, що один із його похресників – випускник гірничого інституту – мав намір їхати закордон із «вченою метою», підтримав останнього, надіславши золотого годинника та 1 000 руб. ср.³⁴ І таких вчинків барон здійснював чимало. Причому, за словами А. Скальковського, ці пожертви А.Є. Мас робив із задоволенням і щоб ніхто про них не знав³⁵.

Ми навели лише деякі факти участі представників громадськості у розвитку науки. Звичайно, вони не охоплюють усього спектру допомоги, яка надавалася вченим з їхньої сторони, проте демонструють їх небайдужість до проблем науки в країні, де вони проживали.

У підсумку необхідно вказати на наступне. У Російській імперії у XIX – на початку XX ст. проводилася цілеспрямована урядова політика щодо формування наукового потенціалу держави. Хоч не завжди вона була послідовною, однак мала комплексний характер. Однією з важливих її складових було визначення соціального статусу «вченої верстви». У процесі вивчення питання встановлено, що у цілому влада намагалася забезпечити й підтримувати високе суспільне становище представників науково-освітнянської сфери. Проте якщо підготовка й утримання останніх фінансувалися з державного бюджету задовільно, то коштів на спеціалізовані наукові установи та проведення досліджень часто не вистачало. Тоді на допомогу державі приходила громадськість, яка різними способами (переважно у вигляді матеріальної підтримки) сприяла розвитку вітчизняної науки.

---

¹ Писарева Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» [Електронний ресурс] / Е.А. Писарева. – Харків, 2001. – 20 с.; Додонова Г.В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Електронний ресурс] / Додонова Г.В. – Запоріжжя,

2008. – 20 с.; *Даценко І.С.* Система наукової атестації в університетах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / І.С.Даценко. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009.../I4_doc.pdf; *Микитюк О.М.* Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти України в XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» [Електронний ресурс] / О.М. Микитюк. – К., 2004. – 42 с.; *Молчанов В.* Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. / Володимир Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : 36. наук. праць. – К., 2007. – Вип.7. – С.55–74; *Новичкова Н.А.* Подготовка исследователей в области естественных наук в университетах России в XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» [Электронный ресурс] / Н.А.Новичкова. – Ставрополь, 2006. – 22 с.; *Кукушкина Г.В.* Политика правительства России в области высшего образования в первой четверти XIX в.: автореф. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» [Электронный ресурс] / Кукушкина Г.В. – Екатеринбург, 2003. – 24 с.; *Коровин В.М.* Уставы российских университетов: вторая половина XIX века и современность / Коровин В.М. // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Проблемы высшего образования. – 2009. – №1. – С.92–99; *Шпилов А.В.* Зарплата российского профессора в ее настоящем, прошлом и будущем / Шпилов А.В. // ALMA MATER. Вестник высшей школы. – 2003. – №4. – С.33–42.

² Цит. за: *Микитюк О.М.* Вказ. праця. – С.16.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.1. – Т.28. – №21499. – С.592.

⁴ *Даценко І.С.* Вказ. праця; *Додонова Г.В.* Вказ. праця; *Новичкова Н.А.* Указ. соч.; *Писарева Е.А.* Вказ. праця та ін.

⁵ *Коровин В.М.* Указ. соч.; *Молчанов В.* Вказ. праця; *Писарева Е.А.* Вказ. праця; *Шпилов А.В.* Указ. соч. та ін.

⁶ *Додонова Г.В.* Вказ. праця; *Кукушкина Г.В.* Указ. соч.

⁷ *Молчанов В.Б.* Вказ. праця. – С.60.

⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28. – №21503. – С.652.

⁹ Там же. – Собр.2. – Т.38, отдел.1. – №39752. – С.637.

¹⁰ Там же. – Собр.2. – Т.38, отдел.1. – №39752. – С.637; Собр.1. – Т.28. – №21962. – С.1303; Там же. – №21503 – С.651.

¹¹ *Шпилов А.В.* Указ.соч.; *Молчанов В.* Вказ. праця.

¹² *Молчанов В.* Вказ. праця. – С.72.

¹³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44, отд.2. – С.197.

¹⁴ *Молчанов В.* Вказ. праця. – С.62.

¹⁵ *Шпилов А.В.* Указ. соч. – С.35.

¹⁶ *Молчанов В.* Вказ. праця. – С.66.

¹⁷ Там само. – С.66–67.

¹⁸ *Шпилов А.В.* Указ. соч. – С.36–37.

¹⁹ Там же. – С.38.

²⁰ Див.: ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28. – №21503. – С.652–653; Там же. – Т.31. – №24574. – С.602; *Шпилов А.В.* Указ. соч. – С.34.

²¹ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.38, отдел.1. – №39752. – С.631; Там же. – Собр.3. – Т.4, отдел.1. – №2404. – С.468.

²² *Ніколаєва Т.М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.М. Ніколаєва. – Черкаси, 2005. – С.102–103.

- ²³ Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006. – С.102–103.
- ²⁴ Там само. – С.102.
- ²⁵ Янковий В. Меценати і засновники КПІ: справи і час [Електронний ресурс] / Володимир Янковий. – Режим доступу: <http://kpi.ua/history-founders>.
- ²⁶ Наука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkov.vbelous.net/ukrain/science.htm>.
- ²⁷ Калита В. Цілину вітчизняної бактеріології розорювали в Одесі [Електронний ресурс] / Василь Калита // Ваше здоров'я. – №34 (861). – Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/med/34-06/1.shtml#1>.
- ²⁸ Наука [Електронний ресурс]...
- ²⁹ Династія Терещенко: А.Н.Терещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrsugar.kiev.ua/history/index.php?id=11>.
- ³⁰ Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В. Громашевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://duieih.kiev.ua/new_site.htm.
- ³¹ Калита В. Вказ. праця.
- ³² Там само.
- ³³ Отчет комитета Черноморского яхт-клуба за 1913 год. (1875 – XXXVIII – 1914). – Одеса, [1914]. – С.24–25.
- ³⁴ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе / А. Скальковский // Одесский вестник. – 1880. – №6. – С.2.
- ³⁵ Там же.